

РОЛЬ ЛАНДШАФТУ У ФОРМУВАННІ СВОЄРІДНОСТІ ІСТОРИЧНОГО МІСТА ПЕРЕЯСЛАВА-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У 2010 р. Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень було розроблено План організації території Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Авторам було проведено візуальне обстеження території з метою визначення характеристики природної складової ландшафту як найбільш сталого структуро- та формоутворюючого чинника, виявлення природних особливостей місцевості, що визначають своєрідність розпланування та просторової побудови населеного міста.

Ключові слова: ландшафт, композиційно-видові особливості, зона охоронюваного ландшафту, межі, режими використання.

Лівобережна частина Київської області обіймає частину історичних теренів Сіверщини та Переяславщини. За Княжої доби це були території Чернігівського та Переяславського князівств, у добу Гетьманщини – Київського та Переяславського полків, з початку XIX ст. – Чернігівської та Полтавської губерній. Архітектурно-містобудівна спадщина цього регіону датуються, переважно, XVII – початком XX ст. і найяскравіше представлена пам'ятками доби Гетьманщини (українське відродження і бароко) та класицизму [1, 11].

Переяслав-Хмельницький є одним із найвизначніших історичних міст не тільки цього регіону, а й України-Русі [1, 11]. Місто занесене до Списку історичних населених місць України [9] з метою захисту традиційного характеру середовища населеного місця [5, 32, п. 2].

У Переяславі-Хмельницькому діє Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», створений постановою Ради Міністрів УРСР від 13 березня 1979 р. на базі 29 нерухомих пам'яток історії та культури, Музею народної архітектури та побуту, історичного та інших музеїв міста. Він включає також ансамблі Вознесенського монастиря та Михайлівської церкви. Статус національного заповіднику надано Указом Президента України від 1 червня 1999 р. [1, 11].

Ландшафт відіграє визначальну роль у організації середовища як основний структуро- і формоутворюючий чинник [6, 227].

Містобудівний розвиток Переяслава-Хмельницького нерозривно пов'язаний з ландшафтними властивостями та особливостями території, на якій він розташований. Місто має своєрідний ландшафтний образ, що зумовлений специфічними рельєфними особливостями, які змінювалися під час історичного розвитку [7, 99].

Переяслав-Хмельницький розташований у південно-східній частині Київської області, на р. Трубежі (прит. Дніпра) [3, 23]. Поверхня

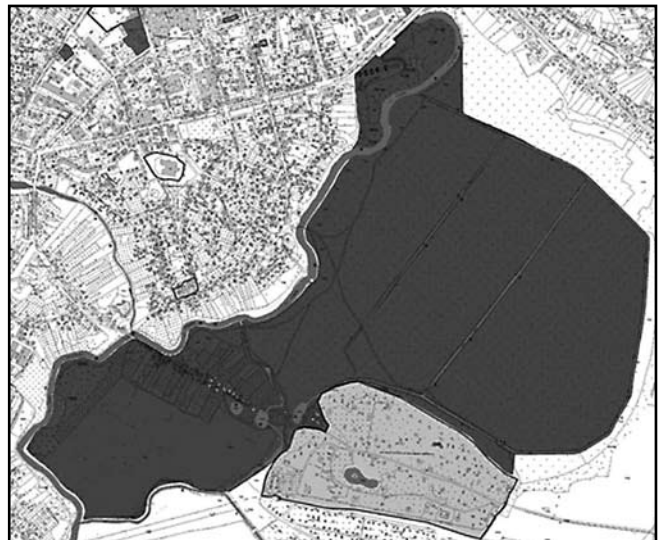

Схема зони охоронюваного ландшафту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

території міста – слабохвиляста терасова низовинна рівнина. Пересічна температура січня – 6,4°, липня +19,2° [3, 23].

Переяслав складається з рівнинного та м'яко підвищеного ландшафту. Центральна частина міста розташована на рівному рельєфі, на відмітках 92,0-93,0 м і піднесена на 9-10 м над рівнем води річки Трубіж [8, 115]. Саме підвищене плато було головною містобудівною платформою у розвитку міста, яке протягом всього часу існування Переяслава взаємодіяло з заплавами річок Трубіж та Альти. Південно-західна частина міста, на відмітках 90-100 м, має ухил до заплав Трубежу та Альти. Заплава р. Трубіж завширшки у середньому 300-400 м і заливається при великих повенях, заплава р. Альти завширшки 100-300 м. Місцевість, яка оточує місто, рівна, низинна, місцями заболочена. Східна частина міста розташована на природному плато, яке пасмом оточує басейн лівого берега Трубежу [8, 115-116].

Від самого початку міста його об'ємно-просторову композицію визначали вододільні ландшафтно-містобудівні комплекси [6, 228]. Місто було сформоване за класичною для того часу мисовою схемою – в місці злиття Трубежа з Альтою. Давньоруський Переяслав виник і склався на правому березі річки Трубіж [2, 65]. Переяслав Княжої доби мав дводільну містобудівну структуру, що включала дитинець і окольне місто [1, 19]. Дитинець, оперезаний високими валами, розташовувався біля злиття Трубежа і Альти в найбільш природно захищеній частині міста. Вали окольного града простяглися уздовж Трубежа і Альти на сході і заході. З півночі з напольного боку місто захищали вал і наповнений водою рів між долинами річок. Місцевість за ними, освоєна пізніше, має дуже спокійний рельєф і поступово підвищується у південно-західному напрямку [2, 65]. Середмістя було рівним плато округлої форми, оточеним земляним оборонним валом [8, 118]. Дитинець містився на стрілці мису при

впадінні р. Альти в р. Трубіж [1, 19]. При побудові давньоруського дитинця було використано крутий схил лівого берега Альти. Оборонні вали дитинця значно підвищили берегові схили [2, 66]. З боку рівнинного плато дитинець від окольного города відділяв рів-перекоп [1, 19]. Окольне місто прилягало до дитинця з півночі. Перед північним фронтом валу окольного міста був рів шириною 10-12 м і глибиною до 8 м, що заповнювався водою з Трубежа, яка стікала в Альту [1, 20]. Структура міста Княжої доби була покладена в основу Переяславської фортеці, спорудженої у 1585 р. та реконструйованої у XVIII ст. [1, 21].

У XVII ст. місто лежало в межах старожитнього Переяслава, від якого успадкувало локацію на трикутному мисі біля впадіння річки Альти в Трубіж, а також дводільну систему укріплень: замок (верхнє місто) зайняв територію княжого дитинця, а уфортифіковане середмістя (нижнє місто) – колишнього окольного города. Річки біля фортеці були перегачені, завдяки чому утворився великий став, який посилював неприступність [1, 21]. Таким чином, простір для забудови міста протягом XVII – XVIII ст. регламентувався валами, ровами і головними шляхами, які виходили з нього у трьох напрямках [8, 116].

Головними архітектурними домінантами середмістя із XVII до поч. XIX ст. були п'ять церков – Покровська, Спаська, Миколаївська, Воскресенська, Троїцька та ансамбль Вознесенського монастиря, що сформувався протягом XVIII ст. Архітектурною домінантою передмістя слугувала Борисоглібська церква [8, 118-119].

На цей час архітектурно-просторове середовище історичної частини міста визначають переважно малоповерхова нещільна забудова, змішана розпланувальна композиція і архітектурні домінанти.

Давня частина Переяслава зберегла своє природне оточення. Вона розташована в заплаві Трубежа, що охоплює її з двох боків і навесні перетворюється в широкий водний простір. Влітку це – величезні широкі луки. З протилежного місту боку долина Трубежа обмежена крутими схилами високого лівого берега.

Видове розкриття р. Трубіж

Вони півколом на відстані до кілометра простяглися навпроти міста, близько підступаючи до нього з півдня видовженим мисом Татарської гірки [2, 65]. Ці схили обмежують широкий відкритий природний простір, на який було зорієнтовано місто, і з якого здійснюється видове розкриття його історичної частини.

Залишки земляних валів дитинця пізнішої цитаделі вже майже втрачені [8, 116]. Візуально залишки оборонних валів дитинця простежуються у вигляді витягнутих підвишень, що піднімаються над рівнем землі в оточенні лише на кілька метрів [2, 66]. Земляні вали фортеці було частково знесено при переплануванні міста на початку XIX ст. Друга смуга укріплень, яка захищала центр міста з півночі, ще збережена на деяких ділянках між вулицями Великою та Малою Підвальною і уздовж берега р. Трубіж зі сходу [8, 116].

Долина річки є основним відкритим простором, з якого оглядається давньоруська частина міста і Музей народної архітектури та побуту [2, 66]. Найкраще видове розкриття історичного центру забезпечується з кромки високих схилів, що обмежують долину. Музей народної архітектури та побуту розташований навпроти і поблизу заповідної території міста. Протягом всього існування ці місцевості просторово і візуально були пов'язані між собою і утворювали єдиний культурний комплекс.

Надмірне неконтрольоване розповсюдження швидкоростучих дерев суттєво змінило образ історичної частини міста. Ще на початку XX ст. спостерігались лише окремі невеликі групи високих дерев. Основні споруди і архітектурні комплекси добре оглядались як в середині міста, так і ззовні. Численні невеликі сади не заважали сприйняттю споруд і орієнтації в місті. Чіткими і безперервними були його просторова організація і зв'язок із зовнішніми просторами [2, 66].

На цей час втрачений візуальний зв'язок між історичним середмістям та Татарською горою, де розташований Музей народної архітектури та побуту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Малоцінні зелені насадження, що порушують цей зв'язок та заважають формуванню видів, потребують санації.

Для збереження характерних властивостей міського ландшафту, композиційно-видових особливостей і панорамних характеристик історичної частини міста доцільно встановити зону охоронюваного ландшафту.

Зона охоронюваного ландшафту – природна чи переважно природна з розосередженою іншою традиційною забудовою територія за межами охоронної зони, з якою пам'ятка має активний візуальний зв'язок. Вона визначається для збереження і реабілітації природних територій та утворень, які є характерним історичним середовищем пам'ятки і відіграють важливу роль в образі населеного місця або окремого пейзажі, що містить пам'ятку [4].

Видове розкриття історичного середмістя з Татарської гори

Для збереження характерних властивостей міського ландшафту Переяслава, композиційно-видових особливостей і панорамних характеристик історичної частини міста доцільно встановити зону охоронюваного ландшафту в межах:

- від перетину р. Трубіж з вул. Покровською по береговій лінії лівого берега р. Трубіж на схід та південний схід до струмка, що впадає в р. Трубіж;

- далі на південний схід по струмку, оминаючи лукову територію, що розташована навпроти історичного середмістя м. Переяслава, до північно-східної межі Музею народної архітектури та побуту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»;

- далі на північний захід та південний захід, оминаючи територію Музею народної архітектури та побуту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», до східної точки на орієнтовній відмітці 86,9;

- далі на південний захід та захід по струмку до впадіння у р. Трубіж;

- далі на північ та південний схід по береговій лінії правого берега р. Трубіж вздовж історичного середмістя м. Переяслава до перетину з вул. Річковою;

- далі на північ по непарній стороні вул. Горького до перетину з вул. Покровською;

- далі на північний схід по непарній стороні вул. Покровської до перетину з р. Трубіж.

Режим зони охоронюваного ландшафту, яка виконує консерваційну роль, має забезпечувати охорону природного та переважно природного оточення пам'ятки. Він передбачає збереження і відтворення цінних природних і пейзажних якостей пов'язаного з пам'яткою ландшафту, ліквідацію чи візуальну нейтралізацію будівель, споруд і насаджень, що спотворюють цей ландшафт [4].

Заходи щодо збереження ландшафту повинні забезпечувати охорону особливостей рельєфу, водоймищ, рослинності і відтворення їх історичного вигляду, збереження візуальних зв'язків пам'ятки з природним та переважно природним оточенням, що має історичну цінність, захист берегових, лукових територій від зсувів та розмиву, укріплення схилів, ярів, їх озеленення; проведення інших природоохоронних заходів [4].

Територія, визначена як зона охоронюваного ландшафту, може використовуватись для рекреації з мінімальним упорядженням та для традиційної діяльності, що не порушує ландшафт [9].

На території зони охоронюваного ландшафту можлива господарська діяльність, якщо вона не порушує характеру ландшафту і не потребує зведення капітальних будівель і споруд. Відповідно до режиму на окремих ділянках зони дозволяються сіножаті, випасання худоби, польові, городні та інші сільськогосподарські роботи [4].

Відкриті галявини та простори лук можуть використовуватись для епізодичних масових свят та гулянь без будівництва споруд, а також як лунопарки та гідропарки з відповідними технічними заходами та впорядкуванням, що не впливають негативно на ландшафт та не змінюють його характеру [4].

У місцях традиційної забудови можливе зведення окремих нових будівель та реконструкція існуючих, які не порушують цінних природних, історичних та пейзажних якостей ландшафту, що охороняється [4].

В обґрунтованих відповідним чином випадках на візуально ізольованих ділянках можливе спорудження невеликих капітальних будівель житлового та громадського призначення [4].

Всі земляні роботи в зоні повинні виконуватись

з урахуванням вимог охорони наявних в ній археологічних об'єктів або можливості виявлення таких об'єктів [4].

Всі роботи в зоні охоронюваного ландшафту здійснюються лише після розроблення історико-містобудівних обґрунтувань і за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини та відповідними органами з питань містобудування і архітектури [4].

Посилання

1. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – С. 16-24.
2. Водзинський Є. Переяслав-Хмельницький. Ландшафт історичного міста // Відлуння Віків. – 2004. – № 1. – С. 64-67.
3. Географічна енциклопедія України. Довідкове видання. В 3-х томах. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П.Бажана. – Т. 3. – с. 23.
4. ДБН Б.2.2-2-2008 («Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування») Київ: Мінрегіонбуд України, 2008).
5. Закон України «Про охорону культурної спадщини».
6. Звіряка А.І. Культурний ландшафт у формуванні території м. Києва // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. – Вип. 4. – К.: Інститут історії НАН України, 2010. – С. 227-236.
7. Звіряка А.І. Ландшафтні особливості м. Києва // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень [Вип. 4]. – К.: Фенікс, 2008. – С. 99-110.
8. Набок Л. Історія містобудівництва Переяслава: XVII – XX ст. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень [Вип. 3]. – К.: Фенікс, 2007. – С. 115-137.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 р. № 318.

Звіряка А.І. Роль ландшафту в формуванні своєобразия історичного міста Переяслава-Хмельницького

В 2010 г. Научно-исследовательским институтом памятниковоохранных исследований был разработан План организации территории Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав». Автором было проведено визуальное обследование территории с целью определения характеристики природной составляющей ландшафта как наиболее постоянного структуро- и формообразующего фактора, выявления естественных особенностей местности, которые определяют своеобразие планировочной структуры и пространственной организации населенного места.

Ключевые слова: ландшафт, композиционно-видовые особенности, зона охранный ландшафта, границы, режимы использования.

Zviriaka A.I. A role of landscape is in forming of originality of historical city Pereiaslav-Khmelnytskyi

In 2010 Institute of Monument Protection Research developed a Plan of organization of territory of the National historical-ethnographic reserve «Pereiaslav». An author conducted the visual inspection of territory with the purpose of determination of description of natural constituent of landscape as most permanent structure- and formed education factor, exposure of natural features localities which determine originality of planning and spatial construction of the inhabited place.

Key words: landscape, composition-forming peculiarities, zone of protecting landscape, borders, regime of using.

03.04.2011 р.

УДК 711.56

О.В. Бачинська

СПІВВІДНОШЕННЯ ХРАМУ І ЗАБУДОВИ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ НІЖИНА

У статті розглядається вплив історії Ніжина на формування його забудови, збереженість забудови та її значення для сьогодення, важливість вивчення взаємодії храму та його оточення на прикладі Ніжина, принципи взаємодії храму і забудови в історичному центрі міста.

Ключові слова: Ніжин, храм, забудова, історія, значення, взаємодія, принцип.

Ніжин – місто з древньою історією. Особливою цінністю цього міста є збереження масиву забудови XVII-XVIII ст. із сакральними спорудами в історичному центрі. На прикладі цієї забудови можна виявити багато забутих принципів формування храмової архітектури. Це важливо для сьогодення, тому що галузь архітектури, пов'язана з будівництвом храмів, майже не досліджувалася у XX ст., і зараз при необхідності збудувати храм не вистачає знань. Використання історичного досвіду передбачає наявність старих храмів, але упродовж XX ст. була знищена неймовірна їх кількість. Для виявлення тенденцій будівництва храмів, взаємодії їх з навколишнім середовищем інколи просто не вистачає збережених зразків. Вивчення історичної спадщини Ніжина може надати багато нових знань для галузі храмобудування.

Дослідження принципів взаємодії храму і забудови у міському просторі Ніжина раніше не проводилося.

Метою дослідження є вивчення взаємодії храму та забудови в історичному міському просторі центральної частини Ніжина.

Ніжин відомий з 1147 р. під ім'ям Уніжина, який ймовірно був зруйнований монголо-татарами у XIII ст. Але місто відродилося знову і на початку XVII ст. за сприяння польського короля Сигизмунда III вже під ім'ям Ніжина почало активно розбудовуватися. Спочатку місто розвивалося як фортеця. Потім Ніжин став торговельним пунктом та центром управління одного з малоросійських полків. Ці дві функції значно підштовхнули його розвиток та збільшення населення. Можливість торгівлі притягувала іноземних громадян; місто стало багатонаціональним. У XVII-XVIII ст. населення Ніжина перевищувало тодішні Київ та Чернігів. Іноземні торговці, що оселилися тут, привнесли свою культуру та традиції, греки збудували свої храми. Все це загалом збагатило духове життя його жителів. У першій половині XIX ст. у багатому та великому місті з величними храмами відкрився перший учбовий заклад – гімназія, яку прирівнювали до університету. Пізніше її реорганізували у лицей, потім – у інститут. Випускники учбового закладу такого рівня ставали видатними діячами свого часу, письменниками, науковцями. Він існує і зараз у